

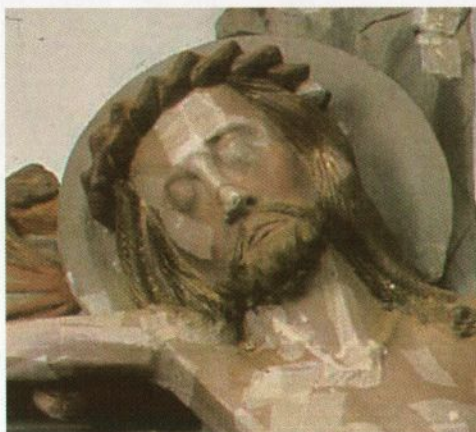
Rapport Kunst og inventar nr 2/2006

A 144 Hedalen stavkirke.
Behandling av fire inventarstykker.
Prosjektbeskrivelse (P. nr 1761)

Middelalderkrusifiks
Middelalderskap
Lerretsmaleri
Tresnitt
Returtransport og formidling

Mille Stein

Middelalderkrusifikset i Hedalen stavkirke. Fotografert før behandling 2006- 2007. Under forsidebeskyttelsen (de hvite papirlappene) har malingen løsnet. Skadene er omfattende. Foto: Birger Lindstad, november 2005

A 144 Hedalen stavkirke, Sør- Aurdal kommune. P. nr 1761

Dato: 6.1.2006

Til: Riksantikvaren

Fra: NIKU v/Mille Stein, prosjektleder

Prosjektbeskrivelse for undersøkelse og behandling av:

- Krusifiks fra 1200-tallet
- Alteralterskap fra 1200-tallet
- Lerretsmaleri: "Jesus i Getsemane", datert 1694
- Tresnitt: "Jesu liv", bilde med åtte håndkolorerte motiv, 1700-tallet
- Returtransport

Sammendrag

Hedalen stavkirke har et rikt inventar, med mange verdifull kunstgjenstander. Fire av disse skal undersøkes og behandles av NIKU på oppdrag fra Riksantikvaren. Pga av alder og kvalitet er middelalderskapet og middelalderkrusifikset av særlig verdi, både i norsk og internasjonal kontekst. Disse to gjenstandene er i dårlig stand. De skal konsolideres, renses og retusjeres. De skal undersøkes slik at vi kan finne ut hvordan de så ut som nye, om mulig også når og hvor de ble laget. Undersøkelseresultatene skal relateres til Mariaskulpturen, kirkemodellen og et lite relieff som er i Hedalen stavkirke, slik at deres innbyrdes sammenheng kan avklares. De to etter-reformatoriske bildene skal istandsettes. Særlig vekt vil bli lagt på stabilisering og reetablering av deres visuelle uttrykk, som er sterkt redusert. Arbeidet skal utføres i 2006 og 2007 og gjenstandene skal returneres kirken før 15.6.2007.

Representanter for menigheten vil bli invitert til NIKU for å følge arbeidet.

Innhold

Sammendrag	s 2
Innhold	s 3
Om prosjektet	s 4
Forslag til fremdriftsplan	s 4
Krusifiks fra 1200-tallet	s 5
Alterskap fra 1200-tallet	s 10
Lerretsmaleri: "Jesus i Getsemane"	s 16
Tresnitt: "Jesu liv", bilde med åtte håndkolorerte tresnitt	s 22
Returtransport og formidling	s 24

Vedlegg:

Behandlingsforslag fra papirkonservator Nanina Løken
Kostnadsoverslag

Om prosjektet

På oppdrag fra Riksantikvaren ble fire inventarstykker tatt inn til NIKU's konserveringsatelier 6. oktober 2005. Inventarstykkene, et middelalderkrusifiks, et alterskap fra middelalderen, et lerretsmaleri fra 1600-tallet og et 1700-talls udatert bilde med åtte tresnitt med scener fra "Jesu liv", er alle i dårlig stand og trenger å konsolideres, renses og retusjeres. Inventarstykkenes historie, materialer og materialbruk er interessant i regional og i nasjonal målestokk, blant annet fordi de er i en stavkirke. Middelalderobjektene er av internasjonal verdi pga deres alder og kvalitet.

Klimaet i Hedalen kirke har vært under overvåkning og justering i en årrekke fordi det er belastende for kirkens inventar. Klimaet virket sterkt nedbrytende på kirkens usedvanlig fine Mariaskulptur, som er fra middelalderen. Av denne grunn har skulpturen vært oppbevart utenfor kirken i de siste 12 årene. Klimaet har i mellomtiden blitt forbedret. Som et resultat av dette ble skulpturen tilbakeført kirken 5. oktober 2005.

Klimakontrollen fortsetter. NIKU har plassert to klimaloggere i kirken, en ved Mariaskulpturen, og en på nordveggen i koret. Det anbefales at også middelalderinventaret overvåkes. NIKU foreslår derfor et overvåkningsprogram som iverksettes når krusifikset og alterskapet blir returnert kirken i 2007.

Forslag til fremdriftsplan

Prosjektet utføres over to år.

2006

Alle analyseprøver sendes til ulike spesialister. Alteralterskapet, bildet med tresnittene og lerretsmaleriet ferdigbehandles. Arbeidet med middelalderkrusifikset påbegynnes. Undersøkelsen og behandlingen av bildet med tresnittene og lerretsmaleriet dokumenteres med en NIKU upublisert rapport.

2007

Middelalderkrusifikset undersøkes og behandles. Alle inventarstykkene returneres til Hedalen stavkirke før sommerferien. NIKU-publikasjon skal foreligge innen utgangen av 2007. Rapporten legges dessuten ut som pdf-fil på Internett på NIKU's hjemmeside.

Tilstandsovervåking av Mariaskulpturen, alterskapet og krusifikset igangsettes som eget prosjekt når gjenstandene er på plass i kirken. Det utvikles egen prosjektbeskrivelse og kostnadsestimat på dette arbeidet dersom Riksantikvaren er interessert i dette prosjektforslaget.

Dato: 15.1.2006
Til: Riksantikvaren
Fra: Mille Stein
Emne: A 144 Hedalen kirke, Sør-Aurdal kommune: Prosjektbeskrivelse:
Krusifiks fra 1200-tallet; undersøkelses- og behandlingsforslag
P. nr: 176101

Krusifiks fra 1200-tallet

Fig. 1. Krusifikset i Hedalen stavkirke. Foto: Birger Lindstad, november 2005

1: Beskrivelse

Gjenstand: Krusifiks
Mål skulptur: Ca 133 x 120 x 15cm. (hxbxd)
Mål, kors: Ca 187 x 234 x cm x 4 cm (hxbxd)
Datering: Annen halvdel av 1200-tallet (Christie og Storsletten 2005)
Materialer: Oljemaling og bladmetall på tre. Overmalt på 1700-tallet
Plassering: Hedalen stavkirke. Står på alterbordet, montert sammen med alterskap fra middelalderen

I "Norges kirker" (Christie og Storsletten 2005) beskrives krusifikset: "Krusifiks fra ca. 1260-1280,¹ har ant. sittet over korbuen opprinnelig. Norsk arbeid, beslektet med krusifiksene innenfor "Balke-gruppen". Av eik, med kors av furu. Kroppen har svak kurvatur og hodet er lenet mot venstre. Det er følsomt skåret, med trekninger i pannemuskulaturen, smal nese, svakt bølget hår som faller ned på skuldrene, kortklipt, svakt bølget skjegg og smal mustasje. Tornekrone. Armene har markert muskulatur og holdes rett utstrakt. Hals- og brystmuskulatur er skarpt markert. Føttene er naglet over hverandre med én skrue. Lendekledet ligger med valk rundt hoftene og er bundet opp med stor knute på høyre hoft. Stoffet faller rikt ned over venstre ben, mens høyre ben er bart. Høyre fot er festet over den venstre. Føttene er magre og markerte, med sterkt sprikende tær. Korset har symmetrisk liljemotiv. Armene har opprinnelig vært rett avsluttet og hatt innadrettet trepassfelt. Ant. har det sittet skårne evangelistsymboler i armene. Bare Matteus-engelen er bevart (se nedenfor). I forbindelse med at korset ble plassert i alterskapet, ble endestykket på øvre korsarm skåret av, og tverrtreet ble flyttet lenger ned. Krusifikset ble overmalt i forbindelse med oppmalingen av alterskapet. Jesu lendeklede har kraftige farver: rødt, blått, grønt, gråhvitt og brunt.

Krusifikset er festet til bakveggen i alterskapet. Baksida av kors og skulptur er derfor ikke synlig. I forbindelse med behandling av krusifikset og alterskapet skal krusifikset løsnets fra bakveggen, og skulpturen fra korset. Nærmer beskrivelse av krusifiksets konstruksjon og materialbruk utestår derfor til etter demontering.

2: Historikk

Krusifikset ble overmalt, trolig på 1700-tallet. I følge Norges kirker (Christie og Storsletten 2005) kan kunstneren ha vært Haavel Christopher Gaarder som malte prekestolen i kirken i 1769. I følge kirkeregnskapene mottok han dette året 56 rd. for malerarbeid i kirken.

2.1. Eldre fotografier av krusifikset i Riksantikvarens arkiv

I Riksantikvarens arkiv er det tre sort-hvitt fotografier av krusifikset som er av særlig interesse:

1958: Foto B. C. Lange. Skulpturen er tatt av korset. Korset er båret ut og fotografert fra forsiden utenfor kirken. Fotografiet er tekstat: "Tverrtreet er flyttet sin egen bredde ned (se spor på baksiden). Oventil er korset forhugget og tatt av i lengden. Riktig lengde når tverrtreet flyttes en bredde opp og de 3 korsarmer er like lange".

På dette sort-hvitt-fotografiet ser det ut som det er utsparing i malingen til relieffet. Området er senere overmalt (Quale 1977?).

1958: Foto B. C. Lange. Fotografiet er tekstat: "Prøveoppstilling med Madonna i alteralterskapet. Papirmodell av krusifikset satt opp i korbuen. Modellen er et rekonstruksjonsforsøk, men skal enda forlenges noe oventil. Krf. Innberetning fra B. C. Lange sept. 1958"

1977: Foto O. Quale: Foto av prøveoppstilling av krusifikset *uten* alterskapet på alterbordet.

3: Tilstand

3.1: Tidligere behandlinger

Det er ikke funnet noen behandlingsrapport for krusifikset i Riksantikvarens arkiv. Men det er noen mindre retusjer (bl.a. over skruer, på korsplaten nede, på lendekledet) som trolig er utført av malerikonservator Quale i 1977. Krusifikset må også være vasket/renset én eller flere ganger. Under den støvete og skitne overflaten er malingen (særlig karnasjonen) overrenset, og rester av smuss ligger nedi malingen. Det er uvisst når dette har skjedd.

I følge rapporter i Riksantikvarens arkiv er krusifikset er forsidebeskyttet fem ganger, første gang i 1980. Til forsidebeskyttelse er det brukt ulike typer japanpapir, festet med en syntetisk harpiks (Paraloid) (1980) eller gelatin.

3.2: Tilstand før behandling 2006- 2007

3.2.1:Skulptur

Bunnmaterialet er i stabilt og uten synlige spor etter råte eller insektangrep. Skulpturen mangler de to ytterste ledd på lillefinger på høyre hånd og pekefinger på venstre hånd. To tær på venstre fot er delvis tapt. De originale naglene som gikk gjennom hender og føtter er tapt og erstattet med nye. Ingen tiltak er nødvendig.

Malinglagene er ustabile med mange av- og oppskallinger. Oppskallingene er både lukkede og åpne, og går for det meste ned i 1700-tallsgrunderingen. Ikke alle oppskallingene binder dårlig til underlaget, men fordi maling og grundering er presset opp pga av krymping i treverk kan det være vanskelig å få lagt disse oppskallingene ned. Det gjør malingen spesielt utsatt for mekanisk belastning.

Overflaten er ufernissert, støvete og skitten.

3.2.2: Kors

Bunnmaterialet ser ut til å være i god stand, men dette vil bringes sikrere på det rene når skulptur og kors er demontert og korset bedre kan undersøkes. Korset er forhugget oppe og nede på korsstammen.

Ifølge kunsthistoriker Lange er korsarmene flyttet. Korsarmene og korsstammen skal i følge ham ha vært like lange. En sekundær list som hører til nederst på korsstammen har falt av. Listen stammer trolig fra den gang krusifikset og alteralterskapet ble montert sammen.

Malinglagene er ustabile, med mange av- og oppskallinger. Oppskallingene er både lukkede og åpne, og går for det meste ned i (middelalder-)grunderingen.

Overflaten er ufernissert, støvete og skitten.

3.2.3: Feste av skulptur til kors

Skulpturen er festet til korset med to trenagler slått gjennom hendene, og to moderne skruer. Mangel på feste til korset lenger ned på skulpturen gjør monteringen ustabil under transport. Ved returtransporten vil skulptur og kors pakkes separat. Behov for annen montering vil bli vurdert når krusifikset monteres sammen i kirken etter behandling.

3.2.4: Feste av krusifiks til bakveggen i alterskapet

Denne monteringen er foreløpig ikke undersøkt. Bakvegg og krusifiks anbefales demontert i forbindelse med behandlingen. Elementene vil ikke bli montert sammen før de er tilbake i kirken. Monteringen vil bli vurdert da.

3.3: Skadeårsaker

Skader i form av opp- og avskallinger i malingen skyldes trolig klimabelastningene krusifikset har vært utsatt for. Det er langt flere oppskallinger på skulpturen enn på korset. Dette kan skyldes at skulpturen ble overstrøket et lag grundering (kritt og lim?) før det ble overmalt. En slik grundering responderer raskt på klimaendringer. Tilsvarende grunderingslag er foreløpig ikke observert på korset.

4: Forslag til undersøkelse og behandling

4.1: Undersøkelse

Målet for undersøkelsen er å:

- Finne ut hvordan krusifikset så ut som nytt i middelalderen, både med hensyn til form og farger: Langes teori om at korsarmene har vært flyttet og at de to korsarmene og øvre del av korsstammen har vært like lange, og at det lille relieffet i kirken har vært plassert på nedre korsstamme skal etterprøves
- Vurdere krusifikset alder og proveniens
- Beskrive krusifiksets endringshistorie

Det anbefales at krusifikset røntgenundersøkes. Videre anbefales at det utføres analyser for å fastslå vedtype (3 prøver: relieff, kors, skulptur), krittproveniens (3 prøver: relieff, kors, skulptur) og eventuelt dendrokronologisk analyse av korset. Det anbefales også at det lages fargesnitt av ulike malingstrukturer. Bindemiddelanalyse av utvalgte malingprøver kan vise seg relevant.

4.2: Behandling

4.2.1: Konsolidering

Forsidebeskyttelsen fjernes (med xylen eller vann) fortrinnsvis før konsolidering. Konsolidering med Lascaux Medium for Consolidation blandet med destillert vann i forholdet 3/1.¹ Limet dryppes inn i skader med spisspensel. Limet må i visse tilfeller påføres i to omganger, slik at første påføring tørker før neste. Limet skal tørke under press, og etterbehandles om nødvendig med varmeskje. På grunn av plassmangel (krymping i underliggende lag) er det ikke mulig å planere alle oppskallinger.

¹ Dispersjon: vann/akryl co-polymer.

4. 2.2: Rensing

Støv og (noe) fast overflatesmuss fjernes. Overmalingen beholdes. Rensearbeidet er vanskelig. En rekke renevæsker og metoder er prøvet, men ingen av dem kan anvendes på alle overflater med et godt resultat. Dette skyldes trolig tidligere vask/rens samt de forskjellige malingers affinitet til skitt (bl.a. om overflaten er glatt eller porøs). Krusifikset bør renses noe, men fullstendig rens har vi ikke funnet noen metode for, og vil heller ikke anbefale, da malingen stedvis er svært slitt. Karnasjonen er spesielt vanskelig å renses. NIKU vil fortsette utprøving av rensemetoder.

4. 2.3: Retusjering

Avskallinger retusjeres i skadens nivå med vannbaserte farger (akvarell/gouache).

4.2.4: Fernisering

Behovet for sluttfernisering vurderes etter at annen behandling er avsluttet.

5: Anbefalinger. Forventet sluttresultat. Fremdriftsplan

Anbefalinger

Behandling

Krusifikset konsolideres og renses for overflatesmuss. Skader retusjeres.

Undersøkelser

Undersøkelsen skal bringe på det rene hvordan krusifikset opprinnelig så ut, om mulig også hvor og når det er laget. Krusifiksets endringshistorie skal kartlegges.

Forventet sluttresultat

Malingen er stabilisert mot ytterligere tap av materiale. Det blir ingen store synlige forandringer, men krusifikset vil fremstå klarere og med renere farger.

Fremdriftsplan

Krusifikset løsnes fra bakveggen i februar/mars 2006. Analyseprøver tas vinter/vår 2006. Det praktiske arbeidet påbegynnes når arbeidet med alterskapet er avsluttet, og ferdigstilles før sommeren 2007. Kors og skulptur pakkes separat og monteres sammen og til alterskapets bakvegg i kirken.

6: Dokumentasjon og rapportering

Krusifikset fotograferes før, under og etter behandling. Det lages en akvarell/farget tegning av krusifikset slik vi mener det kan ha sett ut som nytt. Resultatet av undersøkelsen og en kort beskrivelse av behandlingen rapporteres som NIKU - publikasjon sammen med alterskapet fra Hedalen stavkirke. Undersøkelsesresultater fra UiO vedrørende Mariaskulpturen skal benyttes der dette er relevant. Rapport skal foreligge inne utgangen av 2007.

7: Litteratur og arkivalie

Christie, S. og Ola Storsletten (2005), Norges Kirker, Hedalen, upublisert.

Rapporter og fotografier i Riksantikvarens arkiv

Dato: 16.1.2006
Til: Riksantikvaren
Fra: Mille Stein, prosjektleder
Emne: A 69 Hedalen kirke, Sør-Aurdal kommune:
Prosjektbeskrivelse: Alterskap fra middelalderen; undersøkelses- og
behandlingsforslag
P. nr: 176103

Alterskap fra 1200-tallet

Fig 1: Skapet, innside, uten bakvegg. Foto: Birger Lindstad, desember 2005

Fig 1: Skapet, bakside, uten bakvegg. Foto: Birger Lindstad, desember 2005

1: Beskrivelse

- Gjenstand: Middelalderalterskap (fire fløyer, en bakvegg)
 Mål:² Hele alterskapet ca (171x 62x 5) cm
 Datering: Midten av 1200-tallet
 Materialer: Maleri og metallfolier på tre, trolig eik. Overmalt på 1700-tallet
 Plassering: Hedalen stavkirke, på alterbordet
 Montering: Oktober 2005: Kirkens middelalderkrusifiks montert til alterskapets bakvegg. Skapet festet med to jernstag og en planke til veggen bak alteret.

I "Norges kirker" (Christie og Storsletten 2005) beskrives alterskapet: "... Alterskapet er av eik og består av fem deler som er hengslet sammen: korpusparti og to fløyer som har dannet sidene i alterskapet og to halve fløyer som har dannet lukningen i fronten. Korpuspartiet har maskering med trepassbue øverst og har opprinnelig gitt plass for en Mariaskulptur (se nedenfor under skulptur). Videre har alterskapet båret en bekroning, formet som en korskirke med høyt sentraltårn. Denne "kirkemodellen" som egentlig forestiller det himmelske Jerusalem, er oppbevart i kirken (se nedenfor, under skulptur). Etter reformasjonen ble Mariaskulpturen erstattet av et middelaldersk

² Alle mål er største mål, materialene er uregelmessige

krusifiks som ant. hadde sittet over korbuen opprinnelig (se nedenfor, under skulptur).

Fløyene er inndelt i nisjer med maskerte kløverbladsbuer. Kløverbladsbuene på de to brede innerfløyene tyder på at det har stått små søyler under bueanslagene opprinnelig, slik at det kan ha vært nisjer for i alt 18 småfigurer, men ingen slike er bevart. En liten engel ved en skrivepult var sekundært plassert i den høyre fløyen, men hørte opprinnelig til på krusifiksets fot (se nedenfor, under skulptur).

Den opprinnelige bemaling er det bare rester av i korpuspartiet, bak krusifikset. Det dreier seg om franske liljer i gull, malt mot romber i vekslende grønt og rødt, på gullgrunn. Under blomstermalingen på fløyene er det, i følge rapport fra 1974, en grunning "som ser ut som sølvfolie".

Skapets utside er dekorert med røde, gule og grønne felter i limfarge.

Rekonstruksjon av alterskapets opprinnelige utforming, med Mariafiguren i korpus og kirkemodellen som bekroning, ble publisert av Bernt C. Lange 1973.

2: Historikk

I "Norges kirker" (Christie og Storsletten 2005) drøftes endringene på det middelalderske alterskapet "Det er uvisst når forandringen av alteralterskapet fant sted. Muligens er det skjedd i 1699, da kirken ble utvidet, alteret ble fornyet og ny alterfod samt knefall ble satt inn. Den nåværende bemaling skriver seg antagelig fra 1769, da det ble utbetalt en større sum til maleren Hovel Christopher Gaarder (Haavor, Haavel Christopher Gaarder fra Nordre Land) for malerarbeid i kirken.

Fløyene har fått blomsterbuketter i nisjene, malt på lys grå bunn med rødt, hvitt, blått, grønt, sølv og gull. Korpuspartiet er lyst blått med grener, konturert med rødt og blomster i rødt med hvitt islett. Treverket for øvrig er i gråblått og dempet rødt. Listen rundt korpuspartiet er marmorert i gråhvitt. De skårne listene langs toppstykkene har rester av sølv og gull.

I Riksantikvarens arkiv er det et fotografi fra 1958, fotograf B. C. Lange. Fotografiet er teksten: "Prøveoppstilling med Madonna i alteralterskapet." Riksantikvaren har også fotografi i farger som viser sammenstillingen av alterskap, madonna og kirkeskip. Fotografiet er sannsynligvis tatt på Henie-Onstad-utstillingen i 1972.

3: Tilstand

3.1: Tidligere behandling

Skapet ble utstilt på Henie-Onstad kunstsenter, Høvikodden 24.2 – 14.5.1972. Etter utstillingen ble alterskapet sendt til Riksantikvarens restaureringsatelier for behandling. Arbeidet besto i å feste løs maling med PVA-lim, og å rense overflaten med white-spirit. Utfall ble retusjert med oljemaling. Arbeidet ble utført av malerikonservator Bjørn Erik Kampen. Det ble ikke utført noen undersøkelser vedrørende alterskapets materialer og materialbruk. Men på UiO/KHM skal det være tre materialprøver fra alterskapet. NIKU får kopi av KHM's rapport tidlig 2006.

Det fremgår ikke av Kampens rapport når alterskapet ble returnert kirken, men behandlingen ble avsluttet desember 1974. Skapets ut- og innsider er forsidebeskyttet med japanpapir og gelatin i 1986, 1991, 1993, og 2002.

3.2: Tilstand før behandling 2005-2004

3.2.1: Bunnmaterialet

Bunnmaterialet er stabilt og uten synlige spor etter råte eller insektangrep. Det er et (gammelt) hull (13,5 x 3 cm) nederst på venstre fløy (sidevegg).

3.2.2: Fargelaget

Malinglaget er ustabilt. Overmalingen binder dårlig til de originale metallfoliene. Konsolidering av løs maling er nødvendig for å stabilisere grunderings- og malinglag.

3.2.3: Overflaten

Malingen er ikke fernissert. Det er mye stearinsøl på nedre del skapets fløyer, og alterskapet er noe skittent. Rensingen i 1974 fjernet bare stearin og løstsittende smuss.

3.2.4: Konstruksjonen

Fløyene er vindskjeve og flere av elementene i alterskapet er presset ut av posisjon. Hengslene er dermed blitt forskjøvet. Konstruksjonen er derfor noe ustabil. Stabilisering av konstruksjonene kan bli nødvendig. Da alterskapet ikke blir montert sammen før det returneres kirken, vil behovet for stabilisering bli vurdert ved remontering.

3.3: Skadeårsaker

Skader i form av opp- og avskallinger i malingen skyldes trolig to forhold:

- Maleteknikken (overmalingen binder dårlig til underliggende lag)
- Klimaet
- Stearinsøl skyldes manglende bruk av lyseslukker

4: Forslag til undersøkelse og behandling

4.1: Undersøkelse

Målet for undersøkelsen er å:

- Finne ut hvordan alterskapets fløyer og bakvegg så ut som nytt i middelalderen, både med hensyn til form og farger. Teorien om at kirkemodell, alterskap og Mariaskulpturen opprinnelig hørte sammen skal etterprøves ved hjelp av ulike undersøkelser mht materialer og materialbruk. Det skal også undersøkes om det er noen sammenheng mellom det lille middelalderrelieffet i kirken og alterskapet.
- Vurdere alterskapets alder og proveniens
- Kartlegge alterskapets endringshistorikk

Det anbefales at to av fløyene røntgenfotoграфeres. Videre anbefales at det utføres analyser for å fastslå vedtype (1 prøve: relieff), krittproveniensen (1 prøve: alterskapets bakvegg, innside) og eventuelt dendrokronologisk analyse av en av fløyene. Det anbefales også at det lages fargesnitt av ulike malingstrukturer. Bindemiddelanalyse av utvalgte malingprøver kan vise seg relevant.

4.2: Behandling

4.2.1:Konsolidering

Forsidebeskyttelsen fjernes, fortrinnsvis før konsolidering. Konsolidering med Lascaux Medium for Consolidation blandet med destillert vann i forholdet 3/1. Limet påføres skader med spisspensel. Limet må i visse tilfeller påføres i to omganger, slik at første påføring tørker før neste. Limet skal tørke under press og oppskallinger skal etterbehandles om nødvendig med varmeskje.

4.2.2:Rensing

Støv og fast overflatesmuss fjernes. Overmalingen beholdes.

Overflaten tørr-rens med pensel. Fast smuss fjernes med 2 % tri-ammonium-citrat i deionisert vann, det rensede området etterrenses med deionisert vann to ganger. Alternativt rensing med spytt. Rensingen er vanskelig fordi skitten løses med ulike hastighet.

4.2.3:Retusjering

Avskallinger retusjeres i skadens nivå (dvs. ingen kitting) med vannbaserte farger (akvarell/gouache)

4.2.4:Fernisering

Behovet for sluttfernisering vurderes etter at annen behandling er avsluttet.

5: Anbefalinger. Forventet sluttresultat. Fremdriftsplan

Anbefalinger

Behandling

Skapets konstruksjon stabiliseres. Grunderings- og maling konsolideres og renses for overflatesmuss. Skader retusjeres.

Undersøkelser

Undersøkelsen skal bringe på det rene hvordan alterskapet opprinnelig så ut, om mulig også hvor og når det er laget. Endringshistorien skal kartlegges.

Forventet sluttresultat

Malingen er stabilisert mot ytterligere tap av materiale. Det blir ingen store synlige forandringer, men krusifikset vil fremstå klarere og med renere farger.

Fremdriftsplan

Når krusifikset løsnes fra bakveggen i alterskapet i februar/mars 2006 kan behandlingen av alterskapet begynne. Analyseprøver tas vinter/vår 2006. Det praktiske arbeidet påbegynnes februar, og avsluttes innen utgangen av 2006. Skapet returneres til kirken før sommeren 2007, hvor det blir montert på alterbordet .

6: Dokumentasjon og rapportering

Alterskapet fotograferes før, under og etter behandling. Resultatet av undersøkelsen og en kort beskrivelse av behandlingen rapporteres som NIKU -publikasjon sammen med alterskapet fra Hedalen stavkirke. Undersøkelsesresultater fra UiO/KHM vedrørende Mariaskulpturen skal benyttes der dette er relevant. Rapport foreligger inne utgange av 2007.

7: Litteratur og arkivalie

Christie, S. og Ola Storsletten (2005), Norges Kirker, Hedalen, upublisert.

Rapporter og fotografier i Riksantikvarens arkiv

Dato: 251105
Til: Riksantikvaren
Fra: Mille Stein, prosjektleder og Christina Spaarschuh (utøvende malerikonservator)
Emne: A 69 Hedalen kirke, Sør-Aurdal kommune. Prosjektbeskrivelse: "Jesus i Getsemane"; undersøkelses- og behandlingsforslag
P. nr: 176102

"Jesus i Getsemane"

Fig. 1: "Jesus i Getsemane". Foto: Birger Lindstad, desember 2005. Før behandling

1: Beskrivelse

Gjenstand: Lerretsmaleri
Motiv: "Jesus i Getsemane"
Datering: 1694
Mål: 94,0 cm (m ramme)/ 89,8 cm (maleri) x 95,5 cm (m ramme)/ 87,6 cm (maleri) (hxb)
Plassering: Hedalen stavkirke, på sydveggen i koret.
Montering: Oktober 2005: Maleriet var festet til veggen med spikre slått gjennom pynterammen og inn i veggen

Billedbeskrivelse:

"Jesus kneler i gul kjortel, konturert med sort, disiplene i rød, blå og gul kjortel til venstre, i skyen til høyre engel i rød kjortel, med brunt kors og kalk. I bakgrunnen blå fjell og Jerusalem med røde bygninger. Rødlig himmel, gulbrun bakke i forgrunnen, mørkere melomgrunn, hvor figurene er plassert. Nederst sort felt med hvit frakturskrift "Denne Taffle haffuer Stepan Ingebretson Hadeland og hans kiere Hustrue Anne Gudmunds datter for æret Till Hedals kiercke. Anno 1694".³

2: Historikk

NIKU er ikke kjent med noen skriftlig kilde som forteller noe om maleriets historie før 1938, da Riksantikvaren begynte å planlegge behandlingen av maleriet. Et utydelig foto i Riksantikvarens arkiv (Rap1 18x24-8), tatt før kirkens ombygging, viser at det hang to malerier på sydveggen i koret. Det ene kan være "Jesus i Getsemane", men dette er høyest usikkert.

3: Maleteknikk

Lerretet er et grovt fiskebensvevet lerret (innslag x renning er 4 x 10 pr cm²).

Grunderingen er hvit, ganske tykk. Grunderingen er trolig laget av kritt og lim. Over grunderingen ser det ut til å være et isolasjonslag. Det er brunt.

Malinglaget varierer i tykkelse og påføringsteknikk. Himmelen ser ut til å være undermalt med hvit maling. Over denne undermalingen er malingen påført så tynt (og semitransparent) at den hvite malingen skinner igjennom. Andre steder igjen er malingen opak og tykkere. Malingen er trolig en limfarge.

Maleriet er tidligere fernissert med en naturharpiksfenniss. Fernissen er ujevnt påført.

4: Tilstand

4.1: Tidligere behandling

Ifølge rapporter i Riksantikvarens arkiv ble maleriet dublert i 1943 - 44. Arbeidet ble i følge korrespondansen mellom menighet og Riksantikvaren påbegynt og planlagt allerede i 1941. Riksantikvaren skriver 18.1.1943:

*"De materialer som trenges til selve restaurering, har det lykket oss og skaffe. Men lerret, som maleriene må spennes opp på, vet ikke noen råd med her. Det går imidlertid meget godt an å bruke sekkestrie, og vi går utfra at bygden kan skaffe så mange gode sekker at der bli nokk til alle maleriene. Der må regnes litt rikelig, der det går en del vekk. Sekkene må være rengjort."*⁴

Det foreligger ingen behandlingsrapport over denne behandlingen. Men maleriet ble dublert med sekkestrie. Dubleringsklisteret ser ut til å være tilsatt et hvitt pigment. På dubleringslerretets bakside er det områder med voks. Voksen kan ha vært brukt til å

³ Christie, S. og Ola Storsletten (2005), Norges Kirker, Hedalen, upublisert.

⁴ Seks malerier ble behandlet.

forsegle sekkestrien slik at dubleringslimet ikke ble presset ut gjennom den meget åpne veven.

Fotografier tatt før behandling (Væring 1943) viser at maleriet hadde store deformasjoner i lerretet, mange og store avskallinger og en ujevn og mørknet ferniss. Foto tatt etter behandling (Væring 1944) viser at maleriet ikke ble renset for ferniss, og at avskallingene ikke ble retusjert (bortsett fra noen få langs malerikantene).

Arbeidet ble utført av malerikonservator Gerhard Gotaas.

4.2: Tilstand før behandling 2006

Fig. 2: "Jesus i Getsemane", Detail. Foto: Birger L. Lindstad, desember 2005. Før behandling

Bunnmaterialet

Lerretet ser ut til å være stabilt. Det er stivt, deformert og bulkete, trolig på grunn av dubleringsklisteret. Lerretet har et lite hull (2 x 1,5 cm) i nedre høyre hjørne og det mangler en bit i øvre høyre hjørne (1 – 1,5 x 18 cm).

Lerretet er ikke synlig fra baksiden på grunn av dubleringslerretet. Malerikantene er skjult av papirtape (se figur 2). Muligvis er oppspenningskanten langs nedre billedkant tapt.

Dubleringslerretet er impregnert med voksblending, og er i god stand.

Grunderings- og malinglaget

Grunderings- og malinglaget er meget ustabil, med mange opp- og avskallinger. Særlig i svarte, tykkere malinglag langs billedkanten, men også i områder med andre opake og tykkere malinglag er det store avskallinger og harde oppskallinger (se figur 2, engelen).

Maleriet har store vannskader som ses som vertikale skjolder ned over bildet (se figur 2, hvit skjolder). Her er malingen nedbrutt med små oppskallinger. Disse vannskader er ikke synlig på foto av maleriet, tatt etter behandling 1944.

Krakeleringene er åpne og skålformete og går ned til lerretet.

Ferniss

Fernissen har gulnet betydelig (se figur 1,2). Den er nedbrutt og stedvis tapt på grunn av vann som har rent ned over maleriet. Dette har forårsaket at fernissen enkelte steder er blitt hvit og ugjennomsiktig (se figur 3). Andre steder har fernissen krympet, trolig på grunn av varmebehandlingen under dublering i 1943-1944.

Fernissen har ujevn i glans, og er særlig blank langs kantene av vannskjolder.

Fig. 3: "Jesus i Getsemane", Detail. Foto: Birger L. Lindstad, desember 2005. Før behandling

Konklusjon

Malingen binder dårlig til grunderingen og fernissen er misfarget. Avskallinger i form av hvite flekker ses over hele maleriet.

5: Forslag til undersøkelse og behandling

5.1: Undersøkelse

Maleteknikk og fargesnitt

Maleteknikken undersøkes med hensyn til lagoppbygging. Dette gjøres på grunnlag av overflateundersøkelser i binokulær, og suppleres med fargesnitt dersom dette er nødvendig.

5.2: Behandling

NIKU har vurdert å fjerne dubleringslerret, da maleriet på grunn av dubleringen har mistet lerretsmaleriets fleksibilitet. Dubleringen er fremdeles stabil. Det er derfor ingen teknisk grunn til å fjerne dubleringslerretet. En slik behandling vil dessuten medføre en stor belastning på maleriet. Maleriet må konsolideres og fernissen fjernes. Malingtapet er omfattende. Maleriet er vanskelig å lese på grunn av alle skadene. Omfanget av retusjering vurderes i samarbeid med Riksantikvaren etter at maleriet er konsolidert og rensset.

Konsolidering

Maleriet konsolideres med størlim. Konsolideringen vil bli tidkrevende og vanskelig på grunn av de forskjellige skader i malinglagene. Store, harde oppskallinger konsolideres med pensel og leges ned med varmeskje. Områder med nedbrutt maling og små oppskallinger konsolideres gjennom tynt japanpapir og presses forsiktig ned med en flat pensel.

Rensing

Fordi malingen binder så dårlig til underlaget må rensingen utføres samtidig med og etter konsolideringen. Etterpå renses baksida med støvsuger og pensel. Ferniss fjernes med løsemiddelblandingen etanol/xylen 2:1.

Retusjering

Skadene skjemmer maleriet og bør retusjeres. Retusjeringsmetode diskuteres med Riksantikvaren når maleriet er rensset.

Ramme

Løs maling på pynterammen konsolideres med størlim. De mest skjemmende avskallinger retusjeres med gouache. Nytt oppheng for maleriet monteres i blindrammen.

6: Anbefalinger. Forventet sluttresultat. Fremdriftsplan.

6.1: Anbefaling

Maleriet konsolideres, renses og retusjeres. Retusjeringsmetode og nivå diskuteres med Riksantikvaren når annet arbeid er ferdig.

6. 2: Forventet sluttresultat

Maleriet er stabilisert. Konsolidering, rensing og retusjering vil medføre betydelig synlig endring; maleriets motiv vil bli lettere å lese og koloritten vil oppfattes klarere mer kontrastrik og kraftigere.

6.3: Fremdriftsplan

Maleriet ferdigbehandles i 2006. Returtransport til kirken før sommerferien 2007.

7: Dokumentasjon og rapportering

Maleriet "Jesus i Getsemane" fotograferes før, under og etter behandling. Resultatet av undersøkelsen og en kort beskrivelse av behandlingen rapporteres som NIKU upublisert rapport. Rapporten ferdigstilles i 2006.

8: Litteratur og arkivalie

Christie og Storsletten (2005). Norges kirker. Upubl. manus

Rapporter i Riksantikvarens arkiv

Dato: 16.1.2006
Til: Riksantikvaren
Fra: Mille Stein, prosjektleder og papirkonservator Nanina Løken, Ateliér Carta
Emne: A 69 Hedalen kirke, Sør-Aurdal kommune:
Prosjektbeskrivelse: Tresnitt. Behandlingsforslag
P. nr: 17610

Tresnitt fra 1700-tallet

Fig 1: Tresnitt med ramme. Foto B.Lindstad des 2005, før behandling

1: Beskrivelse

Gjenstand: Tresnitt
Motiv: 8 motiv fra "Jesu liv"
Mål: (66,5 x 81,7) cm
Datering: Udatert, sannsynligvis fra perioden 1750-1800
Materialer: Papir, trykksverte, vannmaling
Plassering: Hedalen stavkirke, på nordveggen i trappen opp til prekestolen
Montering: Oktober 2005: Festet til veggen med to spikre som går gjennom to øyenskruer i øvre rammeliste.

2: Historikk

Norges kirker (Christie og Storsletten 2005) skriver: "Åtte grovt utførte tresnitt, merket "Kjøbenhavn, trykt og tilkjøbs hos Joh. Rud. Thiele i store Helliggeiststræde".

Motiver: Bebudelsen, Julenatt, Nattverden, Emmaus, Tornekroningen, Ecce Homo og Pilatus som toer sine hender, Korsfestelsen og Pietà. Under bildene bibelhenvi-
sing og langt vers. Tresnittene er farvelagt med blått og gull. De er oppklebet på en plate og rammet inn med rødbrunt, profilert listverk som danner åtte felter."

3: Tilstand

3.1: Tidligere behandling

I Riksantikvarens arkiv ligger et notat fra O. Quale som omtaler en tidligere behandling. Tresnittene ble "klebet opp av Hagn, flekket og satt på plass". Periode: 1943 – 1950.

3.2: Tilstand før behandling 2006

Se vedlegg 1.

4: Forslag til behandling

Se vedlegg 1.

5: Anbefaling. Forventet sluttresultat. Fremdriftsplan

Anbefaling:

Bildet delamineres huntonittplaten og lerretet det er klebet opp til, avsyres og renses. Bildet lamineres med japanpapir og kantfestes til ny bakplate. Ujevne innfarginger i skader utbedres.

Forventet sluttresultat

Det vil bli betydelig synlig endring i det bildet vil fremstå klarere og jevnere i innfargete skader.

Fremdriftsplan

Bildet med dokumentasjon ferdigstilles i 2006. Bildet returneres kirken før sommeren 2007.

6: Dokumentasjon og rapportering

Tresnittet fotograferes før og etter behandling. En kort beskrivelse av behandlingen rapporteres som NIKU-rapport sammen med rapporten om behandlingen av lerretsmaleriet (se over).

7: Litteratur og arkivalie

Christie, S. og Ola Storsletten (2005), Norges Kirker, Hedalen, upublisert.

Rapporter i Riksantikvarens arkiv

Dato: 16.1.2006
Til: Riksantikvaren
Fra: Mille Stein, prosjektleder.
Emne: A 69 Hedalen kirke, Sør-Aurdal kommune:
Prosjektbeskrivelse: Returtransport. Formidling
P. nr: 17610

1. Demontering, pakking og transport av inventarstykkene fra Hedalen til NIKU's atelier, Oslo

De fire objektene ble demontert i kirken av NIKU ved konservatorene Merete Winness og Mille Stein 5. og 6.10.2005. NIKU fikk hjelp til å demontere middelalderskapet og krusifikset av kirketjener Herman Sukke og to montører som kontrollerte kirkens brannslukningsanlegg.

Kirkedørene er for smale til at krusifiks og alterskap kan fraktes ut og inn av kirken i kasser. Pakkingen skjedde derfor i bilen til kunsttransportfirmaet Exel. Exel hadde laget kasser til alterskapet og til krusifikset. Lerretsmaleriet og tresnittet ble pakket i syrefritt silkepapir og bobleplast før de ble festet til bilens vegger.⁵

2. Pakking, transport og remontering av inventarstykkene

NIKU anbefaler at krusifiks demonteres og at alterskapets bakvegg løsnes fra krusifikset, blant annet fordi det vil gjøre returtransporten til kirken mindre risikabel.

Kors og skulptur pakkes separat med syrefritt silkepapir og bobleplast. Korset festes til et transportkors. Skulpturen pakkes dessuten i kasse. Kassen som ble brukt til fire av alterskapets fem "vegger" kan gjenbrukes, men det må lages ny kasse til bakveggen.

Kassene lages av Exel, som også utfører transporten. NIKU reiser til Hedalen stavkirke med tre konservatorer, to som var med på demontering og pakking, en tredje som har deltatt i behandlingen av inventarstykkene. NIKU anbefaler dessuten at tømmermester Sønju, Kongsberg, deltar i remontering av alterskap og krusifiks, sammen med kirketjeneren og NIKU. Erfaring fra demonteringen i 2005 tilsier at det må være fem personer som deltar i monteringsarbeidet.

⁵ Opplysningene er basert på notater utarbeidet av konservator Merete Winness rett etter transporten. Notatene oppbevares på NIKU's atelier og skal brukes ved remontering av inventarstykkene

3. Formidling

Det må avsettes to dager til transport og remontering. NIKU kan fortelle menigheten om det arbeidet som er utført dersom dette er av interesse. Dette kan skje som et lysbildeforedrag i kirken en av disse to dagene.

¹ Andersson 1949, s. 198 ff., Blindheim 1952, s. 46 f.